

Tautosakos darbai 63, 2022, p. 11–34
 ISSN 1392-2831 | eISSN 2783-6827
 DOI: <https://doi.org/10.51554/TD.22.63.01>

Rūpesčio ir paguodos sapnai: laidotuvių apeigų refleksijos sapnų pasakojimuose

VITA IVANAUSKAITĖ-ŠEIBUTIENĖ

Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas

vytaseib@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-8494-9242>

ANOTACIJA. Mirusieji, jų apsilankymai, prašymai, perspėjimai – vyraujanti sapnų pasakojimų tema; jos variacijos tiesiogiai priklauso nuo požiūrio į mirtį, laidotuves, mirusiųjų kaitos. Straipsnyje gilinamasi į folklorinių sapnų pasakojimų ir senųjų laidotuvių apeigų sąsajas. Pasirinkta detaliau ištirti kelis neabejotinai su laidotuvių apeigomis susijusius oneirinius motyvus: draudimą kviesti mirusiųjų pasirodyti sapnuose, nes gyviesiems sunku be jų išgyventi; draudimą motinoms per daug verkti ir gailėti mirusių vaikų. Kita analizuojama apeiginė realija susijusi su mirusiųjų įkapėmis. Sapnų pasakojimuose dažnai girdima liudijimų apie mirusiųjų prašymus „atiduoti“ jiems priklausančias konkrečias įkapių dalis, kaip galiausiai paaikškėja, artimųjų išties velioniui „neatiduotas“ arba pakeistas kitomis ar kitokiomis. Išsamiau aptariamasi sapnų pasakojimuose lyg dažniau už kitus įkapių objektus minimas ir su mirties kaip kelionės samprata glaudžiai susijęs mirusiųjų apavas.

Į sapnų pasakojimus šiame darbe žvelgiama kaip į neatsiejamą viso laidotuvių apeigų vyksmo dalį. Laikomasi požiūrio, kad pasakojimai, jog miręs žmogus sapnuose prašo atiduoti įkapių dalis ar kitus jam priklausančius ir reikalingus daiktus, prašo artimųjų nebesigailėti, iš tiesų yra pasakojimai apie iki galo neįvykusius ar netinkamai atliktus apeiginius veiksmus, apie sutrikdytą mirusiojo atsiskyrimą nuo gyvųjų pasaulio. O tuose pačiuose pasakojimuose nusakyti sapnuotojų atsiliepimai į mirusiųjų prašymus – ne kas kita kaip tradicijos skatinama ir palaikoma apeigų tąsa, siekiant galutinai jas realizuoti, nepriklausomai nuo to, kiek laiko praėję nuo sapnuose pasirodančio žmogaus mirties.

RAKTAŽODŽIAI: sapno pasakojimas, mirtis, laidotuvių apeigos, įkapės, mirusiųjų apavas.

SAPNŲ PASAKOJIMAI LAIDOTUVIŲ APEIGŲ NARATYVE

Straipsnio idėja klostėsi iš ilgiau, negu planuota, trukusio gilinimosi į daugiasluoksnius ir, žvelgiant iš dabarties pozicijų, kartais netikėtus ryšius tarp folklorinių sapnų pasakojimų ir su mirusiųjų šarvojimu, laidojimu, pomirtiniu minėjimu, reikšmingomis įkapių detalėmis susijusių apeiginių praktikų ir laikysenų¹. Rimčiausiu

1 Šis straipsnis tęsia ir papildo ankstesnius mirties temą reprezentuojančių folklorinių sapnų pasakojimų tyrimus (žr. Ivanauskaitė-Šeibutienė 2011, 2014, 2016).

išbandymu tapo (ir net gerokai sutrikdė) suvokti, kad užmojis rašyti apie laidotuvių apeigų atgarsių ir atspindžių turinčius sapnų pasakojimus nueis perniek, jei į šiuos naratyvus nebus pasižiūrėta iš platesnės perspektyvos – kaip į neatsiejamą viso daugiasluoksnio apeigų vyksmo dalį, maža to, dar neišleidžiant iš akių įvairiakryptės to vyksmo kaitos. Tenka pripažinti, kad tai suvokus teko gerokai pakoreguoti tyrimo šaltinius, buvo sunkiau ieškoti teorinių įžvalgų ir lėčiau rašytas pats tekstas, nes autorė būdavo nuolat permetama iš, kaip pati sau tyliai manė, jau neblogai pažįstamo folklorinių sapnų pasakojimų pasaulio į neperplaukiamas jūros mares primenančius senųjų laidotuvių apeigų vandenį. Tiek numatyti, tiek netikėtieji tyrimo vingiai atsiskleis kiek vėliau, o pradėdant darbą dera užsiminti, kad greta pagrindiniu šaltiniu tapusių sapnų pasakojimų pasitelkta ir kitokio pobūdžio folklorinių tekstų, tarp kurių – pora laidotuvių raudų. Nuo vienos jų, tikėtina, padėsiančios išryškinti aktualius klausimus, ir norėtusi pradėti:

Seselės mano, baltos lelijėlės! Tai jūs pripulkit prie šito kapelio paskutiniu rozeliu. Ir jūs maldaukit mylimos motinėlės, kad ji prisisapnuotų nors per ramų miegelį. Kad ji pasakytų, mūsų motinėlė, ko nuog mūsų jaunų reikalauja. Tai mes parūpintum dėl savo motinėlės, dėl savo gimdytojų (LMD I 965/39⁴).

XX a. pradžioje Miroslavo parapijoje užrašytas garbstymas priskirtas sūnaus raudoms mirus motinai². Laidotuvėms baigiantis (raudama prie kapo duobės) seserys raginamos maldauti motiną prisisapnuoti ir pasakyti, ko šioji *reikalaujanti*. Tuomet artimieji galėsiantys *parūpinti* velionei trūkstančių dalykų. Sužinoti (nors sapnuose), ko miręs artimasis stokoja, ir visa tai jam kuo skubiau suteikti – šis raudoje nuskambąs prašymas, o kartu ir pažadas mirusiai motinai atspindi esminę bendruomeninio gyvųjų ir mirusiųjų ryšio paradigmą, susiklosčiusią per ilgus laidotuvių apeigų praktikavimo šimtmečius. Patyrusi daugybę pokyčių, ji – tegu ir labai maža savo apimtimi, tik fragmentiškai – tebeaktuali ir nūdien.

Monografiją *Apeigų poetika: Rytų ir pietų slavų laidotuvių apeigos*, neabejotinai rimčiausią ir ištis ne vien slavams aktualų šiuolaikinį laidotuvių apeigų tyrimą,

.....
2 Esama poros šios raudos publikacijų. Tęstiniame leidinyje *Tauta ir žodis* 1923 m. spausdintame jos tekste (pažymint, kad šią ir kitas skelbiamas raudas užrašė kunigas Juozas Lelešius) sapno motyvas kiek išplėstas („... kad ji įsisapnuotų nor per per ramų miegelį ir per dimną sapnelį“, žr. TŽ 1: 290; kursyvu išskirta mano – V. I.-Š.), o 1926 m. pasirodžiusiame Jono Basanavičiaus parengtame raudų rinkinyje *Lietuvių raudos* išspausdintas dzūkiškai sutarminas jos variantas (žr. BSLR: 37). Čia pat tinkama proga užsiminti, kad sapnų motyvų raudose yra palyginti reta. Variantuose, kuriuos pavyko aptikti, dažniausiai skamba ne rūpinimasis mirusiuoju (kaip pacituotame garbstyme), bet raudų tradicijai kur kas būdingesni prašymai, kad apraudami mirę artimieji „nors per sapną“ sugrįžtų ir padėtų, patartų jų netektį išgyvenantiems namiškiams, kad juos paguostų (žr. LTR 3652/264/, 3673/95/, 3700/70/, 4159/58/ ir kt.).

poetė Olga Sedakova pradeda mintimi apie laidotuvių ir mirusiųjų minėjimo apeigų centrinę vietą ir išskirtinę reikšmę visai tradicinei kultūrai. Pasak jos, atsigręždami į laidotuvių apeigų reprezentuojamas universalijas, tokias kaip „mirtis, gyvenimas, nemirtingumas, siela, dalia, protėviai, *šis* ir *anas* pasauliai“, mes prisiliečiame prie pačios tradicinės kultūros šerdies (Седакова 2004: 17). Akivaizdu, kad nuo archajiškiausių laikų iki iš esmės pakitusių modernių laikų mirties ir mirusiųjų tema visuose bendruomeninio gyvenimo etapuose buvo ir išlieka esminė, daranti lemtingą įtaką visiems kitiems atraminiam žmogaus egzistencijos momentams, tokiems kaip gimimas, vedybos ir kiti. Daugybė mirties temos tradicinėse kultūrose tyrimų patvirtina, jog išskirtinę laidotuvių apeigų svarbą bendruomeniniame gyvenime, išskirtinį jų sudėtingumą lėmė archajiškoji, universalioji mirties kaip perėjimo ritualo samprata. Tik visa savo būtinąją apimtį ir pasitelkus visus privalomus atributus įvykdytos laidotuvės garantavo sėkmingą mirusiojo atskyrimą nuo gyvųjų ir saugojo jį nuo tarp *šiapus* ir *anapus* įstrigusio įkaito lemties. Kaip rašoma ankstyviausiuose, jau klasikiniuose daugelio įvairių kultūrų analogišką archajišką patirtį apibendrinančiuose darbuose, universaliu tradicinių bendruomenių tikėjimu laikytina nuostata, kad laidotuvių apeigomis deramai neaprupinti mirusieji „yra pasmerkiami apgailėtinai egzistencijai, nes jie negali įsilieti į mirusiųjų pasaulį. Tai patys pavojingiausi mirusieji. Jie norėtų grįžti į gyvųjų pasaulį, tačiau ir tokios galimybės nebeturi, todėl gyvųjų atžvilgiu elgiasi kaip kenkiantys svetimieji“ (Genep 1960: 160; dar žr. Седакова 2004: 31–32). Tokia yra, sakytume, pirminė laidotuvių apeigų būtinybės motyvacija, kaip užsiminta, būdinga daugelio kraštų archajiniams požiūriams į mirtį, laidotuves bei mirusiųjų minėjimą.

Lietuvių ir daugybės kitų tautų kultūroje ji ilgainiui pasipildė krikščioniškosios mirusiųjų išlydėjimo tradicijos elementais; iš jų daugybę amžių svarba išsiskiria priedermė nepalaujamai melstis už mirusiuosius, pirmenybę teikiant įvairioms bendruomeninės maldos formoms. Artimo, bet vis dėlto bauginančio, pakenkti galinčio mirusiojo vaizdas bendrame laidotuvių apeigų naratyve pamažu pasipildė skastyklos kančias išgyvenančios, pagalbos besišaukiančios, taip pat gyvųjų užtarijimo tampančios vėlės samprata. Maldos už *kažko* sapnuose ar regėjimuose prašantį mirusįjį ir daugybė su jomis susijusių maldingų praktikų ilgainiui tapo kadaise vyravusio realaus laidotuvių apeigų atributų „perdavimo“ pomirtiniam pasauliui ekvivalentais³. Pagrindinė siekiamybė šimtmečiais išlikdavo ta pati: tvarkos atkūrimas, mirusiųjų ramybės užtikrinimas, deramo gyvųjų ryšio su jais suklostymas. Turint omenyje šias ir kitas per ilgus amžius susiformavusias, tarpusavyje susipinančias laidotuvių apeigų priežastis ir motyvacijas, greičiausiai nebestebins išskirtinė tradicinių bendruomenių atida visiems mirusiojo išlydėjimo etapams ir itin

.....
³ Apie mirusiųjų sapnavimą katalikiškojoje tradicijoje plačiau žr. Ivanauskaitė-Šeibutienė 2011; 2014: 62–66.

atsargus, griežtai sustyguotas elgesys su šioms apeigoms būtinais daiktais. Dėl tų pačių priežasčių daugiau dėmesio skiriama, kaip tikėta, mirusiųjų siunčiamiems ženklams, perduodamiems prašymams. Kaip rodo gausi etnologinė ir folklorinė medžiaga, bene dažniausia mirusiųjų pasirodymo erdve ir būdu susisiekti su gyvaisiais visais laikais buvo ir iš dalies tebėra laikomi sapnai⁴.

Mirusieji, jų apsilankymai, prašymai, perspėjimai – absoliučiai vyraujanti štai jau apie porą šimtmečių kelių kartų folkloro rinkėjų užrašomų sapnų pasakojimų tema; jos variacijos tiesiogiai priklauso nuo požiūrio į mirtį, laidotuves, mirusiųjų kaitos. Sapno pozicijos bendrame, net gerokai pakitusiame tradicinių laidotuvių apeigų⁵ vyksme iš tiesų ypatingos: jis tarytum suteikia mirusiojo artimiesiems ir

4 Už šio tyrimo ribų lieka labai didelis, įspūdingas ir gausiai varijuojantis klotas, susidedantis iš folklorinių naratyvų, kuriuose pasakojama apie gyvųjų ir mirusiųjų įvairiausiomis progomis esą įvykstančius susidūrimus ne sapnuose, o pastariesiems pasivaidenant ar kaip kitaip pasirodant artimiesiems arba, kaip manyta, mirusiųosius gebantiems matyti „dvasregiams“. Tokių memorandumų apstu rankraštiniuose XIX a. – XXI a. pradžios folkloro rinkiniuose, o spausdintų jų bene daugiausiai aptiksime J. Basanavičiaus parengtuose rinkiniuose. Čia pat nors prabėgom verta užsiminti apie vieną itin specifinį išsamesnių tyrimų tebelaukiantį tokio pobūdžio folklorinių pasakojimų bruožą: juose dažnai pasigirsta pasakotojų užuominų apie „netikrus mirusiųosius“, t. y. apie dažnai vykdavusius tyčinius gąsdinimus, kai vėles primenančiais atributais užsimaskavę kaimo šmaikštuoliai tamsoje tykodavo praeivių (dažniausiai prie kapinių) ir jiems „pasivaidendavo“; prie šių memorandumų šlietęsi ir gausiai įvairiais laikotarpiais folkloristų užrašomi pasakojimai apie su mirusiųjų baime susijusius nutikimus, kartais gaudžias, kartais net anekdotines situacijas (žr. Būgienė 2003; Būgienė 2007: 73–77).

5 Būtinybę akcentuoti šiame darbe nuolat minimų laidotuvių apeigų *tradiciskumą* pirmiausia skatina pati tiriamoji medžiaga: analizuojami sapnai didžiąja dalimi yra užrašyti iš dar jaunystėje juos regėjusių vyresniųjų kartų žmonių, kurių didžioji gyvenimo dalis praėjo senųjų laidotuvių papročių vis dar nuosekliai besilaikančioje kaimiškojoje bendruomenėje. Aktyvuoju tiek apeigų praktikavimu, tiek su jomis glaudžiai susijusių oneirinių naratyvų radimosi ir sklaidos etapu aptakiai galima būtų įvardyti XIX a. – XX a. pirmą pusę. Dirbtinai neskirstant laidotuvių apeigų į *tradicines* ir *netradicines* vis dėlto būtina atkreipti dėmesį į XX a. antroje pusėje visu greičiu pajudėjusius bendruomeninių laidotuvių nykimo procesus. Esminis lūžis greičiausiai įvyko tuomet, kai vis dažniau medicinos įstaigose negu savoje aplinkoje mirstančius žmones pradėta šarvoti nebe namuose, o viešosiose erdvėse, t. y. mirusieji į paskutinę kelionę nebebuvo *išleidžiami* iš savų namų. Galiausiai šermenys ir laidotuvės apskritai perėjo atitinkamas paslaugas teikiančio verslo žinion. Turint omenyje, jog senųjų marinimo, šarvojimo, budėjimo, išlydėjimo apeigų atlikimo erdvė iki minėtų pervartų būdavo išskirtinai tik mirusiojo namai, o jų „atlikėjai“ būdavo šeimynykščiai ir visa vietinė bendruomenė, savo mirusio nario išlydėjimą paskutinėn kelionėn suvokianti ne kaip kokį nors vargą ar rūpestį, o kaip absoliučiai natūralią priedermę, darosi akivaizdu, jog iš esmės pasikeitus aplinkybėms absoliuti dauguma apeiginių veiksmų, laikysenų, taip pat su jomis susijusių daiktų tiesiog prarado savo tikrąją paskirtį ir prasmes. Visos šios laidotuvių apeigų kaitos slinktys, o ypač jų priežastys ir pasekmės tebelaukia gausenių išsamių tyrimų. Iš pastaraisiais dešimtmečiais parašytų darbų minėtini lietuvių laidotuvių apeigų kaitos klausimus analizavusios etnologės Irenos Reginos Merkienės straipsniai (žr. Merkienė 2002, 2005). Kaimynų baltarusių senųjų ir šiuolaikinių laidotuvių lyginimą yra pateikęs istorikas Uladzimiras Auseičikas (žr. Аўсейчык 2015; Овсейчик 2021).

jį į paskutinę kelionę išleidusiai bendruomenei galimybę netinkamą elgesį mirusiojo atžvilgiu pakeisti į tinkamą, iki galo atlikti visą apeiginį kompleksą ir tik taip galutinai atskirti gyvenimo ir mirties sferas, o patiems patirti, kaip nerimą dėl mirusio artimo žmogaus keičia paguodos pojūtis. Šią paguodą, kartu ir saugumo bei atkurto ryšio pojūtį teikia žinojimas, jog iš savo pusės viskas padaryta taip, kaip privalu, kaip įprasta nuo seno, ir palaidotajam jau niekas nebetrukdytų ilsėtis ramybėje. Kaip savo tyrime apie savitų sąsajų su oneiriniais naratyvais turėjusius Sibiro tremtinių palaikų sugražinimus į Lietuvą rašo Daiva Vaitkevičienė, greta savo artimųjų pagaliau palaidotas žmogus „tampa vienu iš daugelio giminės mirusiųjų, kuriam apeigos atliekamos kartu su kitais, – lankomas kapas, sakomos maldos, degamos žvakutės, sodinamos gėlės. Mirusysis grįžo į savo žemę ir į savo šeimą. Dabar jis gali ramiai ilsėtis, nes jam nebereikės klajoti, o artimieji neberegės sapnuose jo vienišo, sušalusio ir alkano“ (Vaitkevičienė 2019: 29). Sapnų pasakojimuose paminimas tokio santykio laidas – mirusiojo nebesisapnavimas arba paskutinis pasirodymas sapne dėkojant už suteiktą pagalbą. Priešingu atveju, kaip liudijama dažname folkloriniame pasakojime apie mirusiuosius, nesulaukę sapne prašytos pagalbos ar neatgavę sau priklausančios *dalies*, t. y. tinkamai *neatidalyti* nuo šio pasaulio, jie, kaip tikėta, gali pakenkti gyviesiems: „[B]uvo manoma, jei vėlėms pažadėtos dalies neatidusi, jos pirma per sapnus tave prašys, o vėliau ir nelaimių atsiųs“ (BIML: 98, nr. 904; plačiau žr. Седякова 2004: 39–51; Vyšniauskaitė 1995: 442–443). Tiek lietuvių, tiek arčiau ar toliau gyvenančių kitų tautų folkloristų ir etnologų surinkta medžiaga rodo, kad daugybėje įvairiais laikotarpiais ir skirtinguose kraštuose užrašytų sapnų pasakojimų mirties tema (plačiau prasme) atsiskleidžia vis toks pat gyvųjų ir mirusiųjų santykis: pastarieji dažniausiai prisispnuojantys tam, kad pasakytų, ko stokoja, kokie artimųjų veiksmai trikdo jiems poilsį ar apsunkina pomirtinę kelionę, o ypač – kad atvirai ar simbolių kalba nurodytų, kas laidotuvių apeigose buvo netinkamai atlikta arba iš viso neatlikta. Kitaip tariant – kad gyvųjų padedami jie atgautų viską, kas jiems priklauso, be ko neįmanomas pomirtinis būvis.

Per maždaug pastarąjį pusšimtį metų lietuvių folkloristų ir etnologų užfiksuojamuose sapnų pasakojimuose kaip vyraujantį atsiliepimą į sapnuose mirusiųjų išsakomus skundus ar prašymus (dažniausiai jie skundžiasi sušalę, permirkę ar išalkę, prašo kokio rūbo, apavo, žvakės, lazdos...) pasakotojai pamini maldą. Tai gali būti individuali malda ar organizuojama kaip šventosios mišios, suburiančios krūvon daugiau mirusiojo artimųjų, ta pačia proga dar aplankančių jo ir kitų mirusių giminaičių kapus ir susėdančių bendrai pasivaišinti. Ir tik labai retai pastaraisiais dešimtmečiais kas nors net iš pačių seniausių pasakotojų beprabyla apie priedermę ne tik melstis už sapne pasirodžiusius mirusiuosius, bet ir, sekant senąją laidotuvių apeigų tvarką, realiai *atiduoti* jų prašomus daiktus – užkasti į kapą, palaidoti su kitu mirusiuoju ar paaukoti (elgetoms ar kitiems stokojantiems).

Sakytinė tradicija pateikia ir, jeigu galima taip pavadinti, pereinamųjų apeiginių laikysenų, jungiančių senuosius ir vėlyvesniam laikotarpiui būdingesnius pagalbos susapnuotam mirusiajam būdus. Antai apie 1907-uosius metus Rytų Lietuvoje užfiksuotas toks oneirokritikos pavyzdys: „Jeigu žmogus numiręs sapnuojasi ir nors ką prašo, tai kuo greičiausiai reikia duoti ubagams ar į bažnyčią ant mišių. Tai reiškia, kad jo dūšia reikalauja pagalbos“ (LMD I 648/16/). Prašymas „nors ką“ nedetalizuojamas, nes pagalba mirusiajam, laikams keičiantis, vis dažniau teikiama ne kaip konkrečių jo prašomų daiktų atidavimas, o kaip jam paskiriama malda, siunčiama aukojant maisto ar pinigų „ubagams ar ant mišių“. Elgetų vaidmuo laidotuvių apeigų kontekstuose, kaip žinoma, ilgai buvo labai reikšmingas. Tikėta, kad būtent per juos – atiduodant jiems su laidotuvių apeigomis sietinus daiktus, vaišinant, duodant pinigų ir prašant melstis už velionį – mirusiuosius pasiekdavo reikalinga pagalba (žr. Simoniukštytė 1994: 17).

Keičiantis gyvenimui, iš esmės kito ir pats senasis elgetavimo „institutas“, elgetos pamažu išnyko ir iš sapnų pasakojimų. Kaip minėta, vyraujančia pagalba sapnuose ko nors prašantiems mirusiesiems ilgainiui tapo malda: „Mirusieji pasirodo sapnuose savo artimiesiems, prašydami jiems ką duoti, paskolinti ar padėti, – reikia užpirkti mišias ir sieloms bus ramu“ (B1ML: 97, nr. 894)⁶. Čia pat tinkama proga užsiminti, kad kaimyniniuose slavų kraštuose sapnų paskatintas tiesioginis materialus „atsiteisimas“ su mirusiaisiais, derinamas su krikščioniškąja malda, gyvuoja nepalyginamai aktyviau net ir šiuolaikinių laidotuvių apeigų kontekste ir turi savitas tradicijas (apie tai rašoma toliau).

Taigi apeiginiuose laidotuvių kontekstuose sapno tikimasi kaip galimybės gauti žinių apie pomirtinį velionio būvį, išsiaiškinti, ko jam stinga, taip pat kaip paskutinio šanso ištaisyti tyčia ar netyčia padarytus šarvojimo ir laidojimo riktus. Sapnuotojų reakcijos į tokias oneirines patirtis tiesiogiai priklausys nuo jų gyvenamuoju metu vyraujančių bendruomeninių mirusiųjų minėjimo papročių ir išpažįstamos religijos praktikų, o pačiais naujausiais laikais – dar ir nuo vis plačiau įsitvirtinančio individualaus požiūrio į mirtį, mirusiuosius ir sapnus, tiesą sakant, jau baigiančio visiškai išstumti kadaise visuotinai vyravusią tradicinę priedermę atsiliepti į mirusiųjų prašymus (plačiau apie tai žr. Ivanauskaitė-Šeibutienė 2011: 57). Bendras

6 Įdomu pasekti, kaip kai kurie senieji pasakotojai įvardija sapnuose mirusių artimųjų prašomų daiktų „atidavimą“. Antai pasakodama apie *bliuzkos* sapne paprašiusią mirusią mylimą įmotę žemaitė Stefanija (gim. 1924) susieja iš tiesų prieš mirtį nespėtą jai pasiūti rūbą ir būtinybę užsakyti mišias: „Sapnūju aš ir daba tunkė, tunkė, tunkė. Kami nuors pasitinku, kami nuors pasišnekam tarp savėis, viskas gerā, viskon. Ir nieka nier prašiosi. Tik vėiną kartą monės paprašī... Mas kāp pirkšiam bliuzkuoms medžiagas, jē ana pirkš, abidviem pirkš, jē aš pirkšu – abidviem vis. Ir palika anā nepasiūta vėina ta bliuzka, jau kāp ana numiri. Ana daba čia kumet ne tāp senē mon ir saka: „Tu turi dvi bliuzkas, mon vėiną douk. Mon tāp šalt, negerā esu“. Nuliekiau greičiausē, mišias užpirkau ir atidaviau ton bliuzką“ (LTR 7582/138/).

mirusiųjų sapnavimo vaizdas (kiek apskritai tokį įmanoma susidėlioti iš vis dėlto palyginti negausios ir išsibarsčiusios naratyvinės medžiagos) klostosi iš skirtingai į mirtį, mirusiųosius, laidotuvių apeigas žvelgiančių kartų patirčių. Šiandieniniuose kultūros tyrimuose, telkiant krūvon oneirinių epizodų turinčius laidotuvių apeigų aprašymus iš senųjų šaltinių ir maždaug per pastarąjį pusšimtį metų folkloro lauko tyrimuose surinktus neretai autobiografinių patirčių klodui priskirtinus pasakojimus mirties ir pomirtinio gyvenimo temomis, svarbu iš akių neišleisti fakto, jog pasakotojų pasaulėvaizdyje, pasak etnologės Irenos Reginos Merkienės, susipina

[P]agrindinės tradicinio elgesio su velioniais nuostatos, perimtos iš šeimos ir religinės bendruomenės, konkreti asmeninė patirtis, sukaupta dalyvaujant laidotuvėse, ir su artimųjų mirtimi susijusi individualiai išgyventa tikrovė, atsiskleidžianti pomirtinio pasaulio suvokimu, į jį nukreiptais konkrečiais veiksmais ir jo sąsajų su gyvaisiais apibūdinimu (Merkienė 2005: 17).

TYRIMO ŠALTINIAI IR METODOLOGINĖS ATSPIRTYS

Požiūrio į mirtį, pomirtinių vaizdinių kaitą analizuojančių etnologų darbai atskleidžia spartėjančią tendenciją: bendruomeninio gyvenimo normų ar religinės tradicijos nebesaistomas šiuolaikinis žmogus vis dažniau linkęs individualiai žvelgti tiek į laidotuvių apeigas (nenuostabu, kad bendruomeninės jų praktikos ima atrodyti mažų mažiausiai nesuprantamos, neaktualios, tiesiog trikdančios ir nepriimtinos), tiek ir į mirusiųjų sapnavimą, jį vertinti „ne kaip mirusiojo apsišėkimą per sapną, o kaip sapnuojančiojo psichinės veiklos padarinį“ (Daraškevičienė 2009: 170). Vis dėlto pagrindinis šio tyrimo siekis – išryškinti ir aptarti dar bendruomeninės tradicijos laikui ir laukui tebeprisitausančio oneiriniuose naratyvuose pateikiamo sapno vaidmenį lietuvių ir iš dalies kaimyninių tautų tradicinių laidotuvių apeigų kontinuume.

Iš įvairios apimties – nuo glausto sapno paaiškinimo iki išsamiai papasakotos oneirinės istorijos – ir margo turinio⁷ sapnų pasakojimų ši kartą pasirinkti turintieji tiesioginių sąsajų su laidotuvių apeigomis, tiksliau – bylojantys apie atvejus, kai dėl kokių nors priežasčių jos nebuvo atliktos iki galo, buvo atliktos netinkamai arba kai buvo pažeisti svarbūs su apeigomis ar pomirtiniu velionių minėjimu susiję draudimai, o prisisapnavę mirusieji prašymais, reikalavimais arba tiesiog nebyliu

.....
7 Su mirtimi įvairiopa sietinų sapnų pasakojimų temų ratas gana platus. Be šiame darbe analizuojamų su laidotuvių apeigomis susijusių mirusiųjų prašymų, jam priklauso dar daugybė kitų: sapnuose išvysti ar išgirsti apie mirtį pranešantys ženklai; mirusiųjų patarimai ir visokiausia pagalba; gąsdinantys mirusiųjų prisisapnavimai; mirusiųjų bandymai išsivesti gyvuosius su savimi; mirusiųjų (ne)pasakojimai apie anapusinį pasaulį; mirusių motinų sugrįžimais pas paliktus vaikus ir taip toliau.

pasirodymu apie visa tai priminė. Kitaip tariant, dėmesio centre atsiduria naratyvai, kuriuose kartais ryškiau, kartais labai nežymiai sušmėžuoja senųjų laidotuvių apeiginių praktikų refleksijos. Aktualu pasekti, kaip tokio pobūdžio sapniškosios patirtys, tiksliau, sapnuotojų atsiliepiamas į jas, tampa viso sudėtingo ir daugiasluoksnio apeiginio vyksmo dalimi.

Tiesiogiai ir netiesiogiai pasitelkiami lietuvių ir slavų tradiciniai sapnų pasakojimai atsirinkti iš spausdintų ir rankraštinų folkloro šaltinių, taip pat iš grožinės literatūros. XIX a. – XX a. pradžioje tradicinėje lietuvių bendruomenėje gyvavusių mirties temą atspindinčių oneirinių naratyvų aptinkame Jono Basanavičiaus iš įvairiausių spausdintų bei rankraštinų šaltinių sudarytame ir 1903 m. publikuotame rinkinyje *Iš gyvenimo vėlių ir vėlių* (BsGVV). Taip pat naudotasi Jono Balio parengtu rinkiniu *Mirtis ir laidotuvės* (BIML). Vėlesni ir patys naujaisi, per pastaraisiais dešimtmečiais įvairiose Lietuvos vietose vykusias folkloro ekspedicijas straipsnio autorės su kolegomis užrašyti sapnų pasakojimai atsirinkti iš Lietuvių tautosakos archyvo rinkinių ir garso įrašų kolekcijų. Mirusiųjų sapnavimo temai aktualių tekstų aptikta ir įvairiose folkloro ar etnografinio pobūdžio publikacijose (atskirai paminėtina etnologės Nijolės Marcinkevičienės surinkta dzūkiškoji medžiaga). Kaip papildomi šaltiniai pasitelkiami raudų tekstai, keletas mirusiųjų šarvojimo, laidojimo ir paminėjimų etnografinio pobūdžio aprašymų. Tyrimo temai aktualūs kaimyninių slavų laidotuvių apeigų šaltiniai ir tyrinėjimai, kuriuose skiriama dėmesio sapnų pasakojimams, palyginti gausūs ir turtingi. Rašant straipsnį remtasi tik keletu jų. Duomenys rinkti iš slavų etnolingvistinio žodyno (СД), baltarusių akademinės serijos „Baltarusių liaudies kūryba“ tomo *Laidotuvės. Paminėjimai. Raudos* (ПІІІ). Taip pat naudotasi naujaisia (išleista 2020 m.) itin išsamia rusų folkloristų parengta sapnų pasakojimų publikacija „*Iš ketvirtadienio į penktadienį...*“ *Sapnų pasakojimai Rusijos Sibiro folklore* (СЧІІ).

Svarbu pabrėžti, jog šiame tyrime aptariama tik labai maža dalis oneirinio mirties „siužeto“ temų. Viena jų – laidotuvių apeigų naratyve itin ryški takoskyra tarp „būtinųjų“ ir „priverstinių“ mirusiųjų pasirodymų sapnuose, kai pastarieji laikomi netoleruotino gyvųjų elgesio mirusiųjų atžvilgiu rezultatu. Kita analizuojama apeiginė realija susijusi su mirusiųjų įkapėmis. Senuosiuose etnografiniuose šaltiniuose skaitome ir iš šiuolaikiniuose lauko tyrimuose sutiktų sapnus pasakojančių žmonių retyškiais girdime istorijų, kaip mirusieji prašo „atiduoti“ jiems priklausančias konkrečias įkapių dalis, kaip galiausiai paaiškėja, artimųjų išties velioniui „neatiduotas“ arba pakeistas kitomis, kitokiomis. Šįkart pasirinkta išsamiau aptarti sapnų pasakojimuose lyg dažniau už kitus įkapių objektus minimą mirusiųjų apavą.

Keletas pastabų apie metodologines tyrimo pozicijas. Svarbiausia iš jų (kaip užsiminta pačioje straipsnio pradžioje) – apsisprendimas aptariamus sapnų pasakojimus laikyti integralia viso laidotuvių apeigų naratyvo dalimi, išryškinančia ir patvirti-

nančia apeigų svarbą⁸. Gyvųjų ir mirusiųjų ryšius reflektuojantys sapnų pasakojimai, atsieti nuo apeiginių veiksmų, laikysenų ir daiktų, netektų kultūrinės motyvacijos, nors ir skambėtų kaip įspūdingi liudijimai, kaip stebuklingos istorijos apie sapnuose regėtus ir nuolat kažko prašančius mirusiuosius. Kitaip tariant, pasakojimai apie tai, kad miręs žmogus sapnuose prašo atiduoti įkapių dalis ar šiaip jam priklausančius ir reikalingus daiktus arba draudžia namiškiams jo perdėti gailėtis, – tai iš tiesų pasakojimai apie iki galo neįvykusius ar netinkamai atliktus (atliekamus) apeiginius veiksmus, apie sutrikdytą perėjimo ritualo vyksmą. O tuose pačiuose pasakojimuose nusakyti sapnuotojų atsiliepimai į mirusiųjų prašymus – tai ne kas kita kaip tradicijos skatinama ir palaikoma apeigų tąsa, iki jos galutinai realizuojamos, nepriklausomai nuo to, kiek laiko būtų praėję nuo sapnuose pasirodančio žmogaus mirties⁹.

Kita šiame tyrime aktualizuojama nuostata, glaudžiai susijusi su anksčiau aptartąja, – laidotuvių apeigų daugiasluoksniškumo, nevienalytiškumo, neretai ir sunkiai paaiškinamo prieštaravimo pripažinimas. Ryšius su mirusiaisiais menantys sapnų pasakojimai tiesiogiai priklauso nuo apeigų transformacijų, nuo požiūrio į mirtį ir mirusiuosius kaitos, vis dinamiškesnės nykstant bendruomeniniam gyvenimui. Sapnų pasakojamai apie mirusiuosius, jų prašymus ir tų prašymų pildymus kuriami turint, jei galima taip sakyti, susisluoksniavusios patirties: pats sapnas, kuriame regėtas miręs artimas žmogus ir sužinoti jo pageidavimai, tuoj pat ar vėliau atlikti aktualūs veiksmai (realus daiktų „sugrąžinimas“ juos užkasant į kapą ar atiduodant elgetoms, o vėlesniais laikais – bendruomeninės maldos už mirusiuosius, kapo lankymas ir kita), nuolatiniai permąstymai, ar viskas šikart atlikta teisingai, lūkuriamas, ar panašūs sapnai pasikartos, ar nebe.

Aptariamus sapnų pasakojimus aktualu matyti ne vien kaip reikšmingą bendro laidotuvių apeigų naratyvo dalį, orientuotą į tradicijos sankcionuotos mirusiųjų išlydėjimo ir pomirtinio paminėjimo tvarkos palaikymą, bet ir kaip sapnuotojams,

8 Analizuojant gyvųjų ir mirusiųjų ryšius atskleidžiančius oneirinius naratyvus, šiuo atveju neką mažiau už sapnų tradicijos tyrimus svarbūs laidotuvių apeigoms bei apskritai mirties temai skirti darbai. Lietuvių laidojimo apeigos per pastaruosius šimtmečius sulaukė daug tyrinėtojų dėmesio. Sutelktinį tokio pobūdžio darbų vaizdą galime pamatyti etnologo Kazio Miliaus parengtoje *Lietuvių etnologijos bibliografijoje*, apibendrinančioje XVII–XX a. duomenis (Milius 2001: 183–185), taip pat dažnu atveju kuriuos nors aspektu į mirties temą besigilinančių šiuolaikinių tyrėjų darbuose. Viena naujausių ir kaip reta išsami lietuvių ir kaimyninių tautų tyrimų mirties temomis apžvalga pateikiama etnologės ir folkloristės Radvilės Racėnaitės monografijoje *Žmogaus likimo ir mirties samprata lietuvių folklore* (Racėnaitė 2011: 22–49). Iš slavų tautų laidojimo apeigų tyrimų aktualiais šiam darbui laikytini Olgos Sedakovos *Apeigų poetika: rytų ir pietų slavų laidotuvių apeigos* (Седакова 2004), Adamo Fischerio *Lenkų laidojimo papročiai* (Fischer 1921), Henryko Biegeleiseno *Mirtis lenkų apeigose, papročiuose ir tikėjimuose* (Biegeleisen [1930]) ir kt.

9 Sapnų pasakojimuose ko nors su laidotuvių apeigomis susijusio prašančių mirusiųjų pasirodymai fiksuojami tiek iškart po laidotuvių ar per artimiausius kelis mėnesius, tiek pasibaigus gedulo laikui ar net po daugelio metų.

sapnų pasakotojams asmeniškai itin svarbius autobiografinius mikronaratyvus. Straipsnio pavadinime pažymėtas paguodos dėmuo aktualus siekiant geriau suprasti žmonių išsakomą troškimą tinkamai reaguojant į sapno žinią „sutvarkyti“, normalizuoti patį santykį su mirusiais artimaisiais – ne tik padėti jiems ilsėtis ramybėje, bet ir patiems pasijusti ramiau. Bendruomeninio ir individualaus santykio su laidotuvių apeigomis koreliacijos reikšmingos aptariant sapnų pasakojimuose išryškėjantį su mirtimi ir mirusiaisiais susijusių tradicinių draudimų laikymąsi ir pažeidimą.

Dar viena svarbi metodologinio pobūdžio pastaba susijusi su darbe pasitelkiamais kitų tautų oneirinės tradicijos ir nuo vietinių laidotuvių apeigų priklausančiais naratyvais. Nemaža dalis aptariamų lietuvių ir kaimyninių tautų laidotuvių apeigų refleksijų sapnų pasakojimuose būna ne tik artimos, bet neretai net identiškos. Taip nutinka pirmiausia todėl, kad sutampa patys laidotuvių apeigų elementai ir būdingiausi mirties temos motyvai. Viena vertus, čia galėtume kalbėti apie artimos kaimynystės nulemtą abipusę įtaką, antra vertus, tikėtina, kad susiduriame ir su archajiškosiomis apeiginėmis universalijomis. Pasak O. Sedakovo,

[L]aidotuvių apeigų, taip pat mirties mitologijos srityje susiduriame su tokia gilia archaika, kad aiškinant skirtingų tradicijų simbolių sutapimus ar panašumą ne visuomet būtina pasitelkti istorinį metodą, – tai žmonijos kultūrinių universalijų pasaulis, veikiantis tokiose viena nuo kitos nutolusiose tradicijose, kad nebeverta kalbėti apie įtaką ar skolinimąsi (Седакова 2004: 17).

Straipsnyje ne kartą minimas *laidotuvių apeigų naratyvas* – gal kiek neįprasta, tačiau šiam darbui itin aktuali apibrėžtis; ją pasitelkiant nesiekama siūlyti naujo termino, tiesiog ieškoma tinkamiausio būdo išgirsti sapnų pasakojimus ir perskaityti juos bendrame daugelį planų ir temų jungiančiame laidotuvių apeigų *naratyve*. Šis įvairiais laikotarpiais įvairių fiksuotojų ir tyrėjų iš daugybės skirtingas patirtis išgyvenusių pasakotojų išgirstas ir užrašytas daugiasluoksnius *metapasakojimas apie mirtį* apima tiek apeiginius veiksmus nusakančią leksiką, tiek jiems atlikti būtinus objektus, tiek laidotuvių aprašuose ar nusakymuose pasitaikančius apeigų vertinimus (pvz., kokios laidotuvės ar mirusiųjų minėjimai buvo „seniau ir dabar“), tiek individualų santykį su apeigų tradicija.

NEVALIA KVIESTI, NEVALIA SKANDINTI:

SAPNAI IR APEIGINIAI DRAUDIMAI

Visas tradicinių laidotuvių apeigų vyksmas, apibendrintai tariant, susideda iš dviejų susipinančių krypčių: būtini atlikti veiksmai, privalomoji laikysena ir daugybė įvairiausių draudimų, reguliuojančių gyvųjų elgesį mirusiojo atžvilgiu tiek visais

jo išlydėjimo etapais, tiek per pomirtinius paminėjimus, tiek bendruomenės gyvenimo kasdienybėje. Iš visos gausos toliau bus aptarta pora apeiginių imperatyvų, turinčių sąsajų su sapnų tradicija.

Sugrįžkime prie minėtoje raudoje nuskambėjusio prašymo, kad laidojama motina vaikams prisisapnuotų ir pasakytų, ko „reikalaujanti“. Kitaip tariant, sapnuose mirusiosios laukiama tuomet, jeigu pomirtiniame gyvenime ko nors pritrūktų – ko nors tokio, ką vaikai jai, kaip sakoma raudoje, galėtų „parūpinti“. Toks kvietimas prisisapnuoti dera su įprastine laidotuvių apeigų logika ir kryptimi – padėti mirusiajam sėkmingai palikti šį pasaulį. Tačiau visai kas kita, jeigu mirusiųjų būtų prašoma prisisapnuoti kitais tikslais. Kaip rodo gausi etnografinė ir folklorinių naratyvų medžiaga, senojoje mirusiųjų minėjimo tradicijoje būta itin griežto draudimo prašyti, kviesti pasirodyti sapnuose dėl to, kad gyviesiems sunku be jų gyventi, kad mirusiųjų artimųjų labai ilgimasi ar norima, kad šie papasakotų apie pomirtinį gyvenimą¹⁰. Šis draudimas – tai dalis bendro su mirtimi susijusio tradicinio imperatyvo: jokiū būdu ir jokiū metu nevalia savanaudiškais tikslais ar iš smalsumo šauktis mirusiųjų, kaip kitaip trikdyti jų pomirtinio būvio. Pažeidusieji draudimus gali sulaukti itin nemalonių pasekmių. Tokia nuostata, kaip ir visi tiek lietuvių, tiek kaimyninių tautų su laidotuvių apeigomis susiję draudimai, buvo labai aiškiai motyvuota: atskirti ir šiuokštu nepainioti gyvųjų ir mirusiųjų pasaulių. Kaip lakoniškai apibendrinama viename XX a. pirmoje pusėje apie Šeduvą užfiksuotame trumpame paaiškinime, „nereikia norėti, kad numirėlis ateitų, tatai jį kankina“ (BIML: 95). Perspėjimo keisti savavališką elgesį ir grįžti prie apeiginių normų gyvieji paprastai sulaukia sapnuose.

Draudimą į sapnus kviestis mirusiuosius ir individualų jo pažeidimą galėtų liudyti kad ir šis 2006 m. Žemaitijoje, Viekšniuose, užrašytas Zuzanos (gim. 1924) itin išraiškingai papasakotas prieš daugybę metų regėtas sapnas, jį sukrėtęs išgyvenimas. Po mamos mirties kartu su seserimi nunešusi gražinti šermenims pasiskolintus *divonus*¹¹, Zuzana iš kaimynės išgirdusi, kad ši visai neseniai sapnavusi jos mamą, o tas sapnas buvęs be galo gražus (regėjusi velionę prie rūtų šakelėmis papuošto balto stalo). Žinia, kad mirusi mama sapnuojasi svetimam žmogui, o ne jai, savo vaikui, buvusi labai skaudi:

Vuo mon tuoks pėktums, tuoks kãp šėrdėis skausmus... Vuo, matã, mėsiju, vuo aš tėik jau tuos mamã nuoriečiau pamatyte. Žėnã – nie vyra, nie nieka... Aš, kãp i dabar,

.....

10 Populiari ir įspūdingu variavimu išsiskirianti folklorinė tema – dviejų žmonių (dažniausiai giminaičių) susitarimas, kad tas, kuris numirs pirmas, sugrįš per sapnus ir papasakos apie pomirtinį gyvenimą. Absoliučios daugumos tokio pobūdžio pasakojimų atomazga – vienaip ar kitaip abiejų pusių išgyventa skaudi pamoka, kad jokiū būdu negalima nei iš anksto užsiimti tokiais susitarimais, nei norėti, kad mirusysis šio sandorio laikytųsi (plačiau žr. Ivanauskaitė-Šeibutienė 2011: 68–72).

11 Divonais šiuo atveju vadinami specialiai šarvonei skirti tamsesnių raštų audeklai; jais buvo užden-giamos kambario, kuriame pašarvotas velionis, sienos.

bovau vieniša. Sakau, vuo svetėmėms pasiruodā, vuo monėi ne... Diel kuo, mama, monėi negalietum pasiruodytė, diel kuo svetėmėms, vuo ne mon? [...] Parejuom, vakare atsėguliau. Aš naktė sapnūju... Ja – ka tãp dėdelė nuori, mama parein! Įein mama. Tuoki skareli [apsirišusi]. [...] Tuoku vatėniu apsilėkosi. [...] Daba ta mama parein. Aš daba nežėnau, kou darytė. Mas [su seseria] žvelgam vėina į ontrã – kou darytė? Tėik ėšsėgunduom, ka pareji ta mama! Aš sakau – ne sakau, tãp kãp mintims pardoudu seserė – kou daba darysiam, ka pareji? Matã, tėik nuoriejau, ka pareitū... Vuo mama turieji krauji spaudėmã [aukštã], ana vėrsdava. Aš sakau: ana niekor naesėkėbosi, gal dã pavėrstė. Sakau, ka jau pareji, pareji – rėk vestėis. Jau niemaž nepatėka, ka pareji... Aš tãp savie galvuoju: rėk svadėntė. I kãp ejau svadėntė, i neblėka.

Vuot i neprãšini si daugiau, kad matyčiau, kad pareitū... Kãp yr, tãp tor būtė. Kãp yr pasakyta – niemaž čia nepageidauk! Tãp i pasaki aiškė: vuot i parejau... Kuo nuori? Vuo mas ėšsėgunduom. [...] Paruodi tãp, kad nenuoriek (LTRF md 135/34/).

Papasakotame sapne nieko grėsmingo tarsi ir neįvyksta – taip bent jau galėtū atrodyti senųjų apeigų nebesaistomam šiuolaikiniam klausytojui. Mirusi mama absoliučiai nieko nesako ir nedaro – tiesiog *pareina* ir *tylėdama pasirodo*, nes, anot pasakotojos, jai buvo papriekaištauta dėl prisispavėnimo ne saviems, o svetimam žmogui. Sapne Zuzanos patiriama baimė – neapsakomai didelė, sukaustanti, visam gyvenimui įsikurianti prisiminimuose. Dukrai duodama patirti, kad į sapnã prisikviesta mirusi mama nebėra tas pats išsiilgtas artimas žmogus, su kuriuo kartu gyventa iki mirties. Tarytum būtū įvykusi akistata su gyviesiems nepakeliama anapusybe. Apeiginės tvarkos trikdymas, nepajėgimas iki galo susitaikyti su mirties neatšaukiamumu, sekant archajiškãja nuostata, gali paversti mirusįjį pavojingu, pakenkti galinčiu svetimuoju. Būtent šiuo tradiciniu draudimu, perspėjančiu nepainioti gyvųjų ir mirusiųjų pasaulių, ir nori pasidalinti išpūdingã sapnã pasakojanti moteris. Pabaigoje nuskambantys „kaip yra pasakyta – nėmaž čia nepageidauk“, „parodė taip, kad nenorėk“ – tai griežti senojo apeiginio imperatyvo pa(si)kartojimai. Tiesã sakant, visai tikėtina, kad Zuzana jo ir nebuvo pamiršusi, tiesiog anuomet, po mamos mirties, ji pasielgė ne kaip pomirtine mirusiųjų gerove besirūpinančios ir apeiginių normų griežtai besilaikančios bendruomenės narė, o kaip skaudžią vienvėję (apie ją užsimena pasakojime) ir begalinį ilgesį išgyvenanti dukra.

Šios bendruomeninių apeiginių tvarkų ir individualių jas ardančių poelgių sampynos ir sankirtos išties vertos būti atskirai tiriamos. Kiek paradoksalu: viena vertus, laidotuvių apeigas praktikuojanti bendruomenė veiks kaip nepriekaištingai sustyguota tradicijos sklaidos sistema, tačiau joje visais laikais buvo neišvengiami ir įtrūkiai – individualūs ribinėse situacijose atsidūrusių jos narių poelgiai, pamiriantys apeiginius draudimus. Šauktis mirusiųjų neretai pastūmėdavo be jų sunkiai pakeliamas kasdienis gyvenimas:

Sako tep: žmogus numirė, pakavojai ir neraikia jo šaukcis. Mano mama tėvo labai verkė. Liko su mažais vaikais, betvarkė. Cik kas negerai, tai ji ir šaukia: „Paraik, pasrodzyk tamsiojon naktelin, duoki rodelį...“ Ji verkia, tai aš galvų insisuku marškon ir galvoju, kad cik nepasrodzyt, aš labai bijosiu. Sako, jei labai šauksi, tai pasrodzys, bet ne an gero, blogų padarys (Marcinkevičienė 1998: 183).

Sapno dėmuo ryškus ir kitame su laidotuvių apeigomis susijusiame ir daugybę kartų įvairiais laikotarpiais tradicinės kultūros tyrėjų užfiksuotame draudime: negalima per daug, per ilgai verkti mirusiojo, ypač motinoms savų vaikų. Šią tradicinę nuostatą liudijančiuose pasakojimuose bylojama apie sapnuose (pačioms motinoms ar kitiems bendruomenės nariams) pasirodančių permirkusių, skęstančių, sklidinusių vandens indus nešiojančių mirusiųjų prašymą jų *neskandinti*.

Moteris, cia mūs kaimynka tokia, keturolikos metų sūnų palaidojo. Tai žinot, kaip buvo? Ji verkdavo ir verkdavo, ir verkdavo. Nu ir ji jį susapnuoja. Susapnuoja tep: žiūro, visi aina aina, jis neišaina. Paskun ji žūro, kad jis paskucinis aina ir nešasi du viedru vandenio, ir visas šlapias. Ji sako, aš priėjau ir pasakiau: „Sūneli, duok aš padėsiu tau nešč, tau labai sunku.“ O jis sako: „Bėk iš čia, aš tavi perplėšu! Matai, kai visi gražai aina, o aš visas šlapias. Aš niekap neišnešu vandenio.“ Tai ji nuvej pasispaviedoj kunigu. Kunigas pasakė: „Neverk. Neverk visai“ (LTRF cd 204/22/, užrašyta Veisiejų krašte 2008 m.; artimą pasakojimo variantą žr. Marcinkevičienė 1997: 20).

Mirusiojo skandinimo įvardinimo variantų būta įvairių: „jo rūbai esti vis šlapi nuo čia liejamų ašarų“ (LMD I 209: 149); „ašarose paskendus mirksta vaiko dūšia“ (LTR 374/2037/); „sušlampa jo baltieji marškinėliai ir todėl jis negali įeiti į dangų“ (LTR 1300/499/) ir panašūs. Laidotuvių apeigų kontekste ašarose *skandinamo mirusiojo* motyvas neabejotinai turi giluminių sąsajų su archajiškąja vandens mitopoetika. Mums šiuo atveju aktualu atkreipti dėmesį į jį kaip reikšmingą sapno pasakojimo elementą. Būtent per sapną padedama ir mirusiesiems, ir gyviesiems – pastarieji perspėjami nepažeidinėti apeiginės tvarkos, nustoję gailėti mirusiųjų padeda šiems galutinai atsiskirti.

Slaviškieji naratyvai šiuo požiūriu visiškai nesiskiria nuo lietuviškųjų, juose pasirodo tie patys draudimo perdėtai gailėti mirusiųjų, jų *neskandinti* motyvai:

Dukrelė mirė vienturtė, [motina] smarkiai sielvartavo, visą laiką verkė. Kartą ji susapnavo, kad dukte ant stalo visa šlapia stovi, kad „kiek tu gali, liaukis, aš net neišsidžiovinu“. Visą laiką šlapia (СЧП: 191; plg. СЧП: 192, 193)¹².

12 Дочка умерла единственная, [мать] очень сильно печалилась, всё время плакала. Один раз ей приснилось, что дочь на столе вся сырая стоит, что «сколько ты можешь, перестань, я даже не просыхаю». Всё время сырая.

Turbūt kiečiausiai suveržtą draudimo per daug gailėti mirusiųjų išaiškinimą teko išgirsti iš šimtametės žemaitės Domicelės. „Kur dingsi nerėkęs“, – taip ji pirmiausiai sureagavo į klausimą, ar galima tėvams verkti mirusių vaikų. Tačiau tolesnėje senolės kalboje, be šio atsidūsėjimo, daugiau nebuvo nė mažiausio palaikymo ar užuojautos gyviesiems, skambėjo vien tik pakeltu balsu išsakytas kategoriškas reikalavimas susiimti, elgtis „protingai“, t. y. taip, kaip nuo amžių priimta:

Vuo kor to dingsi nariekės [kai mažas miršta]? Sonko tam mērosioujou – ons kāp undenie īr, jego rieki. Aš jau neliobo. Apsiriekē apsiriekē. Ka kēts tēn riek, šauk, slabnie – tas īr veltou. Ta ons kāp undenie īr. Apsiriekē apsiriekē – apsišloustē. Bet tēp, ka slabnietē, riekētē, būtē – negal. Negal skundintē. Tēp īr palēkta ēr tēp rēk būtē: gēmosēm rēk augtē, vuo mērosi rēk palaiduotē. Rēk pruotingā (LTRF cd 178/18/; užrašyta 2007 m.; pasakotojai užrašymo metu buvo 101 metai).

Atkreiptinas dėmesys į pasakotojos porą kartų vartojamą veiksmažodį *slabnėti*. Ne sykį yra tekę patirti, kad senųjų žemaičių kalboje jis itin dažnai skamba šermenių, laidotuvių pasakojimuose ir šiame kontekste, be vyraujančiomis laikytinų reikšmių *silpnėti*, *alpti* (žr. LKŽ–e *slabnėti*), turi tam tikrą ironišką atspalvį – ne šiaip *alpti*, bet perdėtai, gal net demonstratyviai. *Slabnėjimas* prie mirusiojo laikytas visiškai nederamu, nes, pasak Domicelės, „tas yra veltui“. Draudimu perduodama žinia aiški, tegu ir sunkiai pakeliama: kad ir kaip būtų gaila mirusio vaiko, privalu rūpintis jo pomirtine ramybe ir leisti jam atsiskirti. Darsyk prisiminkime pasakotojos apibendrinimą: „Taip yra palikta, taip turi būti: gimusiam reikia augti, o mirusį reikia palaidoti.“ „Palaidoti“ reiškia ne tik supilti kapą, bet ir visapusiškai pasirūpinti mirusiojo gerove (maldomis ir aukomis), neskandinti jo savo ašarose ir pačiam tęsti gyvenimą gyvųjų pasaulyje.

BATUS REIKIA ATIDUOTI: MIRUSIŪJŲ APAVAS SAPNŲ PASAKOJIMUOSE

Per mirusiųjų minėjimus (Lietuvos regionuose įvardijamus *atminais*, *atminimais*, *minėtuovėmis*, *staly kėlimais* ir pan.), vykstančius šermenių, laidotuvių, gedulo metu ir vėliau, bendruomeninės tradicijos klostomas deramas velionio išlydėjimas, ryšių su juo nutraukimas ir pomirtinės gerovės užtikrinimas apima gausų apeiginių praktikų, laikysenų ir specialių ar šia proga specialiais tampančių daiktų kompleksą. Kai kurie jo elementai tiesiogiai išnyra ir sapnų pasakojimuose. Vienas tokių apeiginių objektų – pasakotojų neretai minimas mirusiųjų apavas. Atskirai šiek tiek detaliau aptarti būtent šios įkapių dalies refleksijas lietuvių ir kaimyninių tautų sapnų pa-

sakojimuose paskatino tai, kad gilinantis į oneirinę medžiagą pastebėta, jog tiek šiuose, tiek ir kituose su laidotuvių apeigomis susijusiuose naratyvuose jai skiriama kiek daugiau dėmesio.

Įkapių tyrimas nėra ir neturi būti šio straipsnio užduotis, tačiau toliau aptariant mirusiųjų apavo motyvą sapnų pasakojimuose vis dėlto aktualūs kai kurie bendri šios tradicinės velionio aprangos dalies bruožai ir sąsajos su apeigomis. Todėl nuspręsta leisti į nedidelį ekskursą – bent epizodiškai sutelkti dėmesį į XIX a. – XX a. pradžios mirusiųjų apavo įvairovę ir reikšmę.

Kaip žinoma, įkapių (tiek mirusiųjų aprangos ir apavo, tiek į karstą ir kapą dedamų daiktų¹³) fenomenas – išskirtinio archajiškumo, išskirtinės kultūrinės ir istorinės svarbos reiškinys, nuolatinis kultūros tyrimų (ypač archeologinių, istorinių) objektas. Kalbant apie XIX a. pabaigos – XX a. pirmos pusės (jau užsiminta, kad kaip tik maždaug šiam laikui priskirtinas aptariamų sapnų pasakojimų radimosi ir aktyvesnės sklaidos etapas) įkapes, svarbu atkreipti dėmesį, kad jas apibūdinančiuose tiek senuosiuose etnografiniuose ar folkloro tekstuose, tiek šiuolaikiniuose tyrimuose atsiskleidžia itin marga įvairovė. Neretai etnografiniuose aprašuose ar jiems artimuose kituose laidotuvių apeigas mininčiuose tekstuose tiesiog pateikiama apibendrinta informacija, pastebima, kad mirusiojo kojos buvo apautos, t. y. kad jis laidotas ne basas, o su apavu, bet nedetalizuojama¹⁴. Būtų sudėtinga kaip nors griežčiau nustatyti laidotuvių apeigų kismo etapus, kai kuriai nors apavo rūšiai būtų buvusi teikiama pirmenybė. Glaustam mirusiųjų apavo, kaip išskirtinės įkapių dalies, vaizdui atskleisti rinkausi du ištakomis ir raiška labai skirtingus, tačiau turiniu lygiagrečius tekstus: XIX a. antroje pusėje Rytprūsijuose etnografės ir rašytojos Elisabeth Lemkės užrašytą ir vokiečių kalba paskelbtą vietinių gyventojų įkapių aprašą (už jo fragmentų pristatymą lietuviškai auditorijai turime dėkoti J. Basanavičiui) ir XX a. pradžioje Dzūkijoje užrašytą motinos raudą laidojant jauną sūnų.

(1) Kūną pašarvojant dabojava, kad numirėlis gražiai aprėdytas anan svietan siunčiamas taptų. Tankiai ligonis, ypačiai moteriškos, dar gyvs būdamas liepia jį mirus tokiais ir tokiais drabužiais aprėdyti. Lavonams duodama pančekas, čebatus bei kitas drapanas, kaip ir gyvuojant kad nešoj. Jei čebatus ant kojų negalime apauti, padedama juos grabe, nes

.....

13 Kaip primenama naujausiuose tyrimuose, vadinti įkapėmis ne tik mirusiųjų aprangą ir apavą, bet visus į kapą dedamus daiktus pradėjo archeologai ir tik XX amžiuje (žr. Valotkienė 2019: 158).

14 Šiame darbe nebus aptariama laidotuvių apeigų kontekste itin svarbi skirtis tarp mirusiųjų laidojimo be jokio apavo (basomis) ir su juo. Vėlyvesnieji etnografiniai šaltiniai pateikia ir visiškai individualaus, prie vyraujančių bendruomeninių normų nederinto požiūrio į laidojimą basomis ar su apavu atvejų: „Minaičių kaimo ūkininkė Morta Baliutavičiūtė Dzevatauskienė [...] buvusi labai dievobaiminga ir prieš mirtį verkdama prašiusi palaidoti ją basą. Savo batelius čeverykus ji iš anksto atidavusi vargšei (bėdnai) moteriai, kad mirusios neapautų“ (Čilvinaitė 1940: 163).

tikima, ant kelionės aname sviete numirėlis turįs teip jau aprėdyts būti, kaip ir čion ant žemės gyvendams (BsGVV: 102–103)¹⁵.

(2) Oi, dabar papuošiau aš savo sūnelį baltais marškinėliais, oi, tai aš apjuosiau savo sūnelį šilkų juostele, oi, tai apvilkau kangeros župonėliu. Oi, aš pridėjau prie savo sūnelio gluodnios galvelės juodą kepurėlę, oi, aš uždėjau savo sūneliui an baltos rankeles jau aukselio žiedelį. Oi, aš apaviau savo sūnelį su jukto čebatėliais (LMD I 965/77^{VIII-2/}).

Šiuos tekstus galėtume pavadinti racionaliūju ir poetiniu įkapių paveikslais, šiuo atveju papildančiais vienas kitą. E. Lemkės etnografiniame apraše atspindėti ir apibendrinti keli itin svarbūs, tipiški to meto mirusiųjų šarvojimo bruožai ir apeiginės nuostatos: minima, kad velionis turįs būti išlydėtas *gražiai aprėdytas*; taip pat atkreipiamas dėmesys į tuo metu plačiai paplitusį išankstinį įkapių suruošimą. Dar viena detalė, toliau būsianti itin aktuali šiam tyrimui: apavą, kurio nepavyksta užmauti mirusiajam ant kojų, privalu tiesiog įdėti į karstą ir kartu palaidoti.

Dzūkiskajame garbstyme motinos išraudotas sūnaus įkapių vaizdas – tarsi poetinė mirusiajam paskiriamo šarvo¹⁶ versija, traukianti dėmesį subtiliu išbaigtumu ir tradiciniais nugludintais liaudies dainų epitetais. Vardijami *balti* marškinėliai, *šilkų* juostelė, *juoda* kepurėlė, *aukso* žiedelis (įkapių dalis, raudoje šiuo atveju bylojanti apie šeimos nesukūrusio žmogaus mirtį). O *kangeros* (šukuotų vilnų audeklo) žiponėlis ir *jukto* (odiniai) čebatėliai žymi menamą įkapių turtingumą.

Tiek etnografiniame apraše, tiek raudoje minimi *čebatai*, be to, E. Lemkės tekste mirusiojo apavas (*pančekos* ir *čebatai*) išskiriamas iš viso įkapių komplekto, kitų įkapinių rūbų nedetalizuojant, tik apibendrintai įvardijant *kitomis drapanomis*.

Galima pritarti etnologės Angelės Vyšniauskaitės pastabai, esą „įkapės visoje Lietuvoje būdavo gyvenamojo meto mados drabužiai“ (Vyšniauskaitė 1995: 446), tik reikia dar atkreipti dėmesį, kad šias „madas“ itin stipriai veikė materialinė valstietiškosios bendruomenės padėtis. Kai kuriuose XIX a. – XX a. pirmos pusės etnografiniuose ar kitokio pobūdžio įkapių apibūdinimuose užsimenama, kad su tikraisiais, t. y. odiniais, batais buvo laidojami tik pasiturinčių šeimų mirusieji. Tai ne kartą pabrėžė etnologai. A. Vyšniauskaitė rašo: „Odiniais batais mirusįjį audavo tiktai patys

15 Pateikiamas tik mažas fragmentas iš išsamaus pačios E. Lemkės užfiksuoto laidotuvių apeigų ir papročių etnografinio aprašo, patekusio į jos parengtą tritomį *Volkstümliches in Ostpreußen*, išleistą 1884, 1887 ir 1899 m. Olštynė. Atskirus jo fragmentus J. Basanavičius persispausdino (greičiausiai pats juos ir išvertė į lietuvių kalbą) rinkinyje *Iš gyvenimo vėlių ir vėlnių*.

16 *Šarvas* tradicinių apeigų leksikoje gali būti ir *kraitis*, ir *įkapės*. Atkreiptinas dėmesys į pacituotame garbstyme itin ryškią mirties ir vedybų paralelę, kuri, kaip žinia, šeimos nesukūrusių jaunų žmonių laidotuvių apeiginiuose kontekstuose yra vyraujanti. Ankstesniame tos pačios raudos epizode esama ir kraičio motyvo: *Tai aš sukroviau del savo vaikelio lygų šarvelį. Tai aš mislijau, kad pasigrožės ir mano sūnelis savo motinėls rankų darbeliai, gražiais parėdėliais* (LMD I 965/77^{VIII-2/}). *Šarvo* kaip *įkapių* reikšmė aptinkama Antano Juškos žodyne (žr. LKŽ-e *šarvas*³).

turtingieji“ (Vyšniauskaitė 1964: 515); jai antrina etnologė Irma Šidiškienė, tirdama lietuvių įkapes atkreipusi dėmesį, kad „su odiniais batais daugiau pradėjo laidoti maždaug nuo XX a. 4-ojo dešimtmečio, iki tol – tik turtingus“ (Šidiškienė 1993: 65). Variacijų turtingo ir neturtingo mirusiųjų apavo tema būta įvairių. Prie prabangesnės avalynės buvo priskiriami ir kaliošai¹⁷: „[Pašarvotos moters] kojos apautos juodomis kojineimis ir apautos guminiiais kaliošais. Turtingieji laidoją apavę guminiiais kaliošais, neturtingieji perką įkapinius, padirbtus iš blizgintos drobės popieriniais padais“ (Čilvinaitė 1943: 195). Batai (*čebatai, čeverykai, pusbačiai*) anuometėje valstietiškoje aplinkoje išties buvo išskirtinės prabangos dalykas. Nenuostabu, kad mirusiųjų apavu tapdavo itin retai. Tas pats pasakytina ir apie kaimyninių tautų įkapes. Lenkų etnografas Adamas Fischeris mini: „Batų paprastai neaudavo, tik specialiai pasiūtas drobines kojines“ (Fischer 1926: 123). Baltarusių laidotuvių apeigų etnografiniuose aprašuose taip pat ne kartą sakoma, kad XIX a. ir kiek vėliau mirusiuosius apaudavo „iš senos drobės pasiūtomis kojineimis ir autais“ (ПППГ: 111; plg. ПППГ: 127, 130, 134 ir kt.).

E. Lemkės užfiksuotą Rytprūsio gyvavusių paprotį dėti į karstą batus, jei nepavyksta apauti mirusiojo, savo veikale *Mirtis lenkų apeigose, papročiuose ir tikėjimuose* mini ir Henrykas Biegeleisenas ir čia pat rašo, kad netoli šių kraštų gyvenantys lenkai, matyt, dėl kaimynų įtakos taip pat apauna mirusiuosius batais. O kituose Lenkijos regionuose būdingesnis mirusiojo apavas būdavęs „iš medvilnės pasiūtos kojinės“¹⁸ (žr. Biegeleisen [1930]: 155; plg. Fischer 1921: 92–101).

Iš pasitelktųjų šaltinių galima būtų surinkti krūvon keletą XIX a. – XX a. pradžioje vyravusių mirusiųjų apavo pavidalų: *čiunkės, kojinės (pančiakos), autai, vyžos, kaliošai, čebatai, čeverykai*. Atkreiptinas dėmesys į reikšmingą skirtį (susiformavusią iš opozicijų *skurdesnis vs turtingesnis, senesnis vs naujesnis* mirusiųjų apavas) tarp iš audeklo (balto ar juodo) specialiai siuвамų įkapinių autuvų ir kurios nors formos „tikrų“ batų, tinkančių ir gyviesiems, ir mirusiesiems. Akivaizdu, kad vadinamosios *čiunkės (cūnkos, čiulkos* ir pan.) išties ilgai buvo vyraujanti įkapinio apavo rūšis. Tipišką ir vaizdų jų apibūdinimą iš savo tėvo Juro yra užrašęs J. Basanavičius: „Numirėliams seniau užmaudavę ant kojų ir aprišdavę raikščiais pasiūtas iš *naujos* drobės arba perkalio „čiulkas“ *pavidale sūriaragės rankovės, siūtas siūlu be mazgų*“ (BsGVV: 4; kursyvu išskirta mano – V. I.-Š.)¹⁹. Pažymimas tokio apavo

17 Kaliošai kaip įkapių apavas naudotas tiek XX a. pradžioje, tiek tarpukario metais, plg. ankstyvesnį ir vėlyvesnį jų paminėjimus: „Seniaus užuot šiandieninių kaliošų duodama buvo vyžas ant kojų arba turtingiesiems – čeverykus ir ant jų vyžas“ (BsGVV: 109); Kojas apaudavo naujais, juodais, žibančiais kaliošais. [...] Gulėdavo numirėlis trobos gale, kojomis į duris. Įėjusiam į trobą į akis pirmiausia krisdavo tie juodi kaliošai“ (Pakalniškis 1966).

18 H. Biegeleisenas minėtame darbe mirusiųjų apavui skiria itin daug dėmesio, aptaria jo rūšis ir pavidalus įvairių pasaulio tautų laidotuvių papročiuose (žr. Biegeleisen [1930]: 155–157).

19 Dar pora šių apavo rūšių apibūdinančių detalių: „Numirėlių kojas apaudavo vadinamom cūnkom – pasiūdavo greitosiomis iš kokio audeklo. Dabar [XX a. antroje pusėje – V. I.-Š.] jau laidoja su

naujumas, itin elementarus pasiuvimas (kasdieniame gyvenime plačiai naudotą sūrmaišį su raišteliu primenantis siuvinys), nepamirštama paminėti neabejotinai apeiginį statusą turėjusio paties siuvimo būdo – mirusiajam skirtas apavas turėjo būti siuvas be mazgų²⁰.

Tegu ir labai fragmentiškai, aptariant mirusiųjų apavą tenorėta įsitikinti, kad ši įkapių dalis laidotuvių apeigose išties laikyta itin svarbia. Iš čia – ir paplitusi nuostata rūpintis, kad mirusysis būtinai būtų laidojamas apautas, o negalint to padaryti avalynė turi būti tiesiog palaidojama kartu. Priešingai, tikėtina, sau priklausančio apavo velionis prašys sapnuose ir jį laidojusiems gyviesiems vis tiek teks batus *atiduoti* apeigų tradicijos numatytu būdu.

Veisiejų apylinkėse 2008 m. vykusios folkloro ekspedicijos metu netikėtai sutikta ir trumpai pakalbinta aštuoniasdešimtmetė Benigna pasakojo apie du mirusius savo sūnus. Ypač gaudinosi prisimindama nelaimingą vieno likimą: žuvęs gaisre, o dar gerokai iki lemtingojo gaisro nušalęs kojas, tekę amputuoti pėdas. Vaikščioti šiaip taip galėjęs tik apsiavęs specialiai pasiūtus *čėverykus*, greit susidėvinčius. Kadaiše šalčio suluošintos kojos per mirtį atnešusį gaisrą dar ir apdegusios.

– Kap sudegė, jam neindėjo batų. [...] Tai man prisisapnavo: „Mamyte, gal šici man lįs, gal šici lįs [*sapne matavęsis batus*]?

– *Ar kai jis mirė, batų nerado jam?*

– Rado! Kad jie neindėjo. Kojos buvo sudegė [*per gaisrą*] [...]. Ir neindėj in karstą [...]. Tai daif jo batai yra pas mani. Tai, sakau, kap mani apkas, tai raikia inmesc duobėn.

– *Kai jus laidos?*

– Aha.

– *Tai, sakot, reikia atiduoti?*

– Aš sakau – raikia atiduot... Jis pirmiausia [*dar iki gaisro*] nušalo kojas. [...] Vienių, va, kiek nupjovė [*rodo virš pėdos*], o kitų dar daugiau. Nu ir jam tokius padaro čėverykus kas metai, ir jis stacion kojom tep aj. Bet jis viskų padarė. Ir karves laikė, ir kitus gyvulius... (LTRF cd 209/14/).

Anksčiau buvo užsiminta, kad pastaraisiais dešimtmečiais itin retai bepavyksta užfiksuoti sapnų pasakojimų, kuriuose būtų minimas koks nors tiesioginis sapno paskatintas įkapių „atidavimas“ mirusiajam. Benignos pasakojimas yra būtent

bateliais“ (AED: 347); „seniau pasiūdavo iš juodo audeklo *čiunkaites*. *Čiunkės* – jos kaip kojines, bet tik kapšai, be kulno (Vyšniauskaitė 2002: 331).

20 Siuivant įkapinius rūbus ar apavą laikytasi griežtų apribojimų: siūti reikėjo be mazgų, audinius ne kirpti žirkėmis, o plėšyti, mirusiųjų batai turėjo būti gaminami be vinių ir t. t. Visa ši tvarka turėjo labai aiškias apeigines motyvacijas (žr. Vyšniauskaitė 1995: 446–447; Sedakova 2004: 84; CД: 478).

toks²¹. Nors paties sapno, tiesą sakant, jame labai nedaug, bet būtent jis tampa perspėjimu, priminimu, kad kažkas laidojant žmogų buvo padaryta ne taip, kaip privalu. Tokio pobūdžio oneirinėse istorijose susiduriame su reikšminga sapno kaip tradicinės tvarkos garanto funkcija. Prasitarimu „kap mane apkas, tai reikia įmest duobėn“ įvardijamas senas apeiginis veiksmas, primintas ir paskatintas sapno. „Įmest duobėn“ privalu todėl, kad batai, kuriais nepavyko apauti mirusiojo, nebuvo įdėti į karstą. Prisiminkime anksčiau cituotame XIX a. Rytprūsių gyventojų įkapių apraše minėtą realiją: „Jei čebatus ant kojų negalime apauti, padedama juos grabe.“ Ta pati apeiginė nuostata Lietuvoje dar buvo prisimenama ir po šimtmečio: „Jei nabaščiko negalima apaut, tuplius padeda galan kojų, rakštin įdeda (LTR 6447/288/, cit. iš Vaitkevičienė, Vaitkevičius 1998: 240; užrašyta 1996 m. Žižmų k., Dieveniškų sen. iš 96 m. moters). O dar po dešimtmečio tą patį, tik ne kaip apibendrintą tradiciją, o kaip asmeninę patirtį pakartojo dzūkė Benigna.

Tradicinių laikysenų mirties atžvilgiu tvarką menantis žmogus, net ir nebegyvendamas bendruomeninio gyvenimo, sapniškąją patirtį laikys patikimu mirusiojo siunčiamu ženkle, skatinančiu *atiduoti*, kas priklauso vien jam ir be ko negalima išsiversti, ir įpareigojančiu tegu ir gerokai vėliau tinkamai užbaigti laidotuves. Antra vertus, dabarties pasaulyje ši patirtis nebeturi nei bendruomeninio adresato, nei tradicinės terpės, kurioje galėtų būti perduota, nei apeiginio tęstinumo. Požiūris į laidotuvių apeigas iš esmės pakitęs, tiksliau, nebetekęs apeiginio turinio, tačiau nelogišku jo nepavadinsi: kam mirusiajam batai, jei jis neturi pėdų... Mirusysis šarvojamas ir laidojamas pagal gyvųjų „madas“, nors ir kartojančias kai kuriuos senųjų apeigų elementus, tačiau apeiginės motyvacijos nebeturinčias. Nėra jokių garantijų, kad Benigną laidosiantys artimieji atsižvelgs į jos norą bent jau per savo laidotuves sugrąžinti mirusiam sūnui apavą. Nebent tokia būtų primygtinai išreikšta paskutinė jos valia – ją net visiškai jokių skrupulų mirusiųjų atžvilgiu nebejaučiantys gyvieji ir šiais laikais yra linkę įvykdyti, kaip kartais pasakoma, „dėl šventos ramybės“. Bet jau dėl savosios ramybės, ne dėl mirusiųjų.

Pateiktuose pasakojimuose akcentuojama priedermė *atiduoti* mirusiajam apavą per laidotuves ar vėliau reprezentuoja toli gražu ne vien lietuviškąsias tradicijas, greičiau priešingai – tikėtina, kad tokio pobūdžio laidotuvių papročių nuostatos kaimyninių ir tolimesnių kraštų laidotuvių apeigoms net būdingesnės (plačiau žr.

21 Privalu užsiminti, kad ši moteris nebuvo iš tų folkloro pateikėjų, kurie nuosekliai dalytusi vien senovės prisiminimais ar tradicinėmis žiniomis. Tikrai ne. Trumpam sustabdyta einanti namo, atsisakė užėiti kaimynės, kurios pasakojimus tuo metu užrašinėčiau, trobon, prisėdo kieme prie vėjo košiamos malkinės ir paskubom pažėrė pasakojimų apie tėviškę Buteliūnų kaime, padainavo porą partizaniškų dainų fragmentų, prisiminė kadaise dalyvavusi šiame krašte plačiai žinomo kunigo Juozo Zdebskio laidotuvėse. Sapno patyrimu ir sūnaus mirties istorija pasidalino kaip, matyt, nuolatos jos galvoje besisukančiais ir ramybės neduodančiais prisiminimais. Nenorėjo būti daug šia tema klausinėjama, nusukdavo kalbą kitur.

СД: 477–478). Išraiškingu slaviškosios apeiginės tradicijos sugrąžinti mirusiajam jo apavą refleksijos sapnuose pavyzdžiu galėtų tapti naratyvas iš folkloro tyrimams dar gal kiek netipiško, bet dėl patikimumo abejonių nekeliančio šaltinio. Baltarusių rašytojos Svetlanos Aleksijevič, kūryboje naudojančios autentiškus žmonių pasakojimus, knygoje *Černobylio malda* pateikiama sukrečianti jaunos moters, kurios vyras tapo viena pirmųjų atominės elektrinės avarijos aukų, gyvenimo istorija. Jos liudijimų apie kančias ir išgyvenimus, patirtus slaugant, marinant ir absoliučiai nepriimtiniomis aplinkybėmis laidojant sutuoktinį kulminacija – sapnas, kurio pasakojimas atitinka čia aptariamą pomirtinio santykio su mirusiuoju paradigmą. Be to, šis pasakojimas itin vaizdžiai atskleidžia sapno žinios paskatintos tradicinės laikysenos visuotinumą ir gyvybingumą slaviškojoje kultūroje.

Jokio dydžio batų neįmanoma buvo apauti... Paguldė į karstą basą... [...] Sapnuoju sapną... Mudu einam, o jis basas... „Kodėl tu visada neapsiavęs?“ – „Ogi todėl, kad aš neturiu nieko.“ Nuėjau į cerkvę... Šventikas mane pamokė: „Reikia nupirkti didelio numerio šlepetes ir įdėti kam nors į karstą. Parašyti raštelį, – kad tai jam.“ Aš taip ir padariau... Nuvaziavau į Maskvą ir iškart – į cerkvę. Maskvoje aš prie jo arčiau... Jis ten guli Mitinskojės kapinėse... Pasakoju patarnautojui, kad taip ir taip, man reikia šlepetes perduoti. Klausia: „O ar žinai, kaip reikia tai daryti?“ Paaiškino... Kaip tik įnešė laidoti vieną senuką. Aš priėjau prie karsto, pakelium užtiesalą ir dedu ten šlepetes. „O raštelį ar parašei?“ – „Taip, parašiau, tik nenurodžiau, kokiose kapinėse guli.“ – „Ten jie visi viename pasaulyje. Suras“ (Aleksijevič 2015: 29, 32).

Šiame pasakojime dėmesį itin patraukia pats apeiginės praktikos bendruomeniškumas: nežinanti, kaip atsiliepti į sapną, bet jaučianti, kad neatsiliepti nevalia, jauna moteris sulaukia pamokymų, patarimų ir palaikymo. Apavas mirusiajam grąžinamas įdedant į kito laidojamo žmogaus karstą, tai nėra kiek netrikdo jo artimųjų. Atliekamas, sakytume, įprastas ir visiems suprantamas veiksmas. Sapnų pasakojimai byloja, kad mirusysis apavo gali paprašyti ir tuo atveju, jeigu batai, su kuriais jis buvo palaidotas, nepatogūs – vadinasi, netinkami ilgai kelionei. Polesės regione užrašytame pasakojime mirusi ir su aukštakulniais palaidota duktė sapne prašė motinos važiuoti į kaimą, kurio kapinėse ji guli, ir įdėti šlepetes į tuo metu laidojamo vaikinio karstą. Nuvaziavusi motina susitiko su velionio tėvais, „viską papasakojo, atidavė jiems šlepetes, šie pažadėjo įdėti į karstą“ (Валенцова 2002: 47). Pasak folkloro tyrėjos M. Valencovos, toks sapnų pasakojimų motyvas esąs populiarus tiek visame Polesės regione, tiek ir aplink jį (ten pat; plg. СЧП: 216).

Jau užsiminta, kad mirusiųjų apavui tiek sapnų pasakojimuose, tiek įvairiuose kituose folkloriniuose ir etnografiniuose tekstuose skiriama gal net kiek daugiau dėmesio negu kitoms įkapių dalims. Neabejotinai taip yra dėl jo itin artimo, saky-

tume tiesioginio ryšio su mirties kaip kelionės samprata²². Apie tai kalbama ir naujausiuose mirties kaip kelio, kelionės kultūrinio vaizdinio tyrimuose: antai straipsnyje „Kelias – mirties ir pomirtinės būklės įvaizdis“ mitologas Dainius Razauskas mirusiųjų apavą aptaria kaip vieną iš būtinųjų pomirtinės kelionės pasiimamų dalykų (žr. Razauskas 2020: 13). Kaip pastebi O. Sedakova, kelias, kelionė – tai „svarbiausia laidotuvių apeigų semantinė tema“ (Седакова 2004: 51). Akivaizdu, kad *mirties-kelionės* kultūrinė paralelė buvo ir tebėra populiariausia, kartu ir universaliausia, ji vienija skirtingiausiuose pasaulio kraštuose gyvavusias ir tebegyvuojančias laidotuvių apeigų praktikas.

BAIGIAMOSIOS PASTABOS

Daugiausia pasakojimų apie sapnuose ko nors prašančius mirusiuosius ir gyvųjų priedermę jiems padėti esu išgirdusi iš 2004 m. vasarą Nasrėnuose sutiktos 1914-ųjų gimimo žemaitės Konstancijos. Visus jos pasakojimus lydėjo du leitmotyvai: *jei mirusiesiems nieko netrūktų, tai jie ir nesisapnuotų; sapne prašantiems mirusiesiems reikia duoti su kapu, netaupant ir negailint*²³. Toks bekompromisis santykis, kaip aiškėja ir iš šio tyrimo, ateina iš pačios laidotuvių apeigų gelmės ir perteikia senąją gyvųjų ir mirusiųjų sambūvio tradiciją.

Vis dėlto, žvelgiant iš apeiginės bendruomeninio gyvenimo sanklodos pozicijų, koks brangus ir išsiilgtas bebūtų miręs artimas žmogus, sapnuose geriau su juo nesusitikti. Būtent mirusiojo ne(be)sapnavimas, ypač jam suteikus pagalbą, laikytas patikimu ženklu – kad jam pagaliau viskas gerai, kad jis atsidūrė jam tinkamiausioje anapusių vietoje. Gal todėl daugelio sapnų pasakojimų pabaigose suskumbama pridėti: *daugiau nebesirodė, nebesisapnavo, nebeprašė...*

Šiame straipsnyje pabandyta atidžiau pažvelgti tik į dalį jungčių tarp sapnų, jų naratyvų ir laidojimo apeigų. Nekyla abejonių, kad daugiakryptė mirties tema vyrauja folkloriniuose sapnų pasakojimuose. Antra vertus, būta griežtos takoskyros tarp žvilgsnių į mirusiųjų pasirodymus sapnuose. Nevalia iš liūdesio ar ilgesio, o juo labiau iš smalsumo pozicijų, t. y. galvojant apie save, ne apie mirusiųjų gerovę, trikdyti ir prašyti juos „nors sapne“ pasirodyti. Kitaip tariant, griežtai paisyta gyvųjų ir

22 Mirusiųjų apavo sąsaja su pomirtine kelione nuo pačių seniausių laikų būdinga daugelio pasaulio tautų laidotuvių apeigoms. Kaip rašo Antikos laikų apavą tyrinėjusi Sue Blundell, dar VI a. prieš Kristų kai kuriuose Graikijos regionuose kartu su mirusiuoju buvo laidojami nedideli apautos kojos formos terakotiniai indai. Tokie simboliniai „batai“ turėję palengvinti pomirtinę kelionę. Panašiu laiku senovės graikų laidosenai buvo būdinga į kapus kartu su kitais daiktais dėti ir natūralaus dydžio avalynę ar jos detales. Pasak tyrinėtojos, išsirengimo į tolimą kelionę motyvai pastebimi ir antikinėse atkapių skulptūrose, kuriose mirusysis vaizduojamas apsuptas šeimynykščių ir jau apautas, t. y. pasirengęs iškeliauti (Blundell 2006: 40–45).

23 Iš šios pasakotojos užrašyta folklorinė medžiaga saugoma Lietuvių tautosakos archyve, žr. LTR 7503.

mirusiųjų pasauliui atskirties. Šio draudimo pažeidėjai gali būti baudžiami – kartais išgąščiu, ilgai persekiojančia baime, kai kada net ir mirtimi. Tačiau visai kas kita, jei mirusiajam, kaip manyta, anapusybėje sunku, jei jis ko nors stokoja. O ypač jei stokoja to, ko artimieji jam nesuteikė laidotuvių apeigomis. Tuomet apie mirusiųjų pasirodymus sapnuose pasakojama kaip apie motyvuotą apeigų pilnutinio įvykdymo būtinybę. Miręs žmogus prisisapnuoja, nes, kaip tikėta, turi „atsiimti“ sau priklausančius ir pomirtiniam gyvenimui būtinus dalykus arba sustabdyti jam kenkiančius gyvųjų veiksmus.

ŠALTINIAI

- AED – *Atbėga elnias devyniaragis. Rožės Sabaliauskienės tautosakos ir etnografijos rinktinė*, sudarė ir parengė Pranė Jokimaitienė, Norbertas Vėlius, Vilnius: Vaga, 1986.
- BIML – Balys Jonas. *Mirtis ir laidotuvės*, Silver Spring: Lietuvių tautosakos leidykla, 1981.
- BsGVV – Basanavičius Jonas. *Iš gyvenimo vėlių ir velnių*, Chicago, 1903.
- BsLR – Basanavičius Jonas. *Lietuvių raudos iš visur surinktos*, Vilnius, 1926.
- LKŽ-e – *Lietuvių kalbos žodynas*: pataisyto *Lietuvių kalbos žodyno* (t. 1–20, 1941–2002) elektroninė versija (<http://www.lkz.lt/>).
- LTR – Lietuvių literatūros ir tautosakos instituto Lietuvių tautosakos rankraštynas.
- LTRF – Lietuvių literatūros ir tautosakos instituto Lietuvių tautosakos rankraštyno fonoteka.
- LMD – Lietuvių mokslo draugijos rankraščiai Lietuvių literatūros ir tautosakos instituto Lietuvių tautosakos rankraštyne.
- TŽ I – *Tauta ir žodis*, kn. I, Kaunas, 1923.
- СД – *Славянские древности, этнолингвистический словарь под редакцией Н. И. Толстого*, т. 3, Москва: Международные отношения, 1995.
- СЧП – «С четверга на пятницу...» *Рассказы о сновидениях в фольклоре Русского Севера*, сост. А. Л. Захарова, В. А. Комарова, А. Б. Мороз, Н. В. Петров, Н. А. Савина, Москва: Редкая птица, 2020.
- ППГ – *Пахаванні. Памінкі. Галашэнні*, Мінск: Навука і тэхніка, 1986.

LITERATŪRA

- Aleksijevič Svetlana 2015. *Černobylio malda*, iš baltarusių ir rusų kalbų vertė Alma Lapinskienė, Vilnius: Alma littera.
- Biegeleisen Henryk [1930]. *Śmierć w obrzędach, zwyczajach i wierzeniach ludu polskiego*, Warszawa: Dom książki polskiej.
- Blundell Sue 2006. “Beneath their Shining Feet: Shoes and Sandals in Classical Greece”, in: Giorgio Riello, Peter McNeil (eds.), *Shoes: A History from Sandals to Sneakers*, Oxford: Berg.
- Būgienė Lina 2003. „Nuo tada netikiau į baidymus”: pasaulėžiūros lūžių atspindžiai sakmėse“, *Tautosakos darbai*, t. 18 (25), p. 109–119.
- Būgienė Lina 2007. „Nūdienos žemaičių sakmė: tarp anekdoto ir siaubo istorijos“, *Tautosakos darbai*, t. 34, p. 68–78.
- Čilvinaitė Marija 1940. „Laidotuvių papročiai“, *Gimtasai kraštas*, nr. 2, p. 163–166.
- Čilvinaitė Marija 1943. „Sarginimo, marinimo ir laidotuvių papročiai“, *Gimtasai kraštas*, nr. 31, p. 179–202.

- Daraškevičienė Audronė 2009. „Populiarių pomirtinio gyvenimo vaizdinių kaita XX a. Žemaitijoje“, *Tautosakos darbai*, t. 37, p. 162–178.
- Gennep Arnold van 1960. *The Rites of Passage*, translated by Monica B. Vizedom and Gabrielle L. Caffee, Chicago: The University of Chicago Press.
- Fischer Adam 1921. *Zwyczaje pogrzebowe ludu polskiego*, Lwów: Nakładem Zakładu Narodowego im. Ossolińskich.
- Fischer Adam 1926. *Lud Polski. Podręcznik etnografji Polski*, Lwów – Warszawa – Kraków: Wydawnictwo zakładu narodowego im. Ossolińskich.
- Ivanauskaitė-Šeibutienė Vita 2011. „Mirusiųjų sapnavimas katalikiškuose tikėjimo patirčių ir liudijimų kontekstuose“, *Tautosakos darbai*, t. 42, p. 56–77.
- Ivanauskaitė-Šeibutienė Vita 2014. „Folklorinė sapno kalba: oneiriniai naratyvai bendruomeninėje komunikacijoje“, *Tautosakos darbai*, t. 48, p. 53–70.
- Ivanauskaitė-Šeibutienė Vita 2016. „Susapnuota bendrystė: namiškių ryšiai tradiciniuose sapnų pasakojimuose“, *Tautosakos darbai*, t. 51, p. 111–127.
- Marcinkevičienė Nijolė 1997. „Žmonės – apie mirtį ir pomirtinį gyvenimą“, *Liaudies kultūra*, nr. 5, p. 19–27.
- Marcinkevičienė Nijolė 1998. *Pavarėnis*, Vilnius: Lietuvos liaudies kultūros centras.
- Merkienė Irena Marija 2002. „Vėlės XX a. pabaigos pasaulėjautoje (Pietryčių Latvijos lietuvių memoratai)“, *Darbai ir dienos*, t. 31, p. 227–238.
- Merkienė Irena Marija 2005. „Mirties etika Lietuvos kaimo kultūroje“, *Lituanistica*, t. 63, nr. 3, p. 15–37.
- Milius Vacys 2001. *Lietuvių etnologijos bibliografija*, Vilnius: Lietuvos istorijos institutas.
- Pakalniškis Aleksandras 1966. „Laidotuvės“, *Aidai*, nr. 9, p. 414–418 (https://www.aidai.eu/index.php?option=com_content&view=article&id=5080:fi&catid=295:9-lapkritis&Itemid=356).
- Racėnaitė Radvilė 2011. *Žmogaus likimo ir mirties samprata lietuvių folklore*, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas.
- Razauskas Dainius 2020. „Kelias – mirties ir pomirtinės būklės įvaizdis“, *Būdas*, nr. 5, p. 12–26.
- Simonikūštytė Aušra 1994. „Elgetos ir elgetavimas“, *Liaudies kultūra*, nr. 5, p. 15–17.
- Šidiškienė Irma 1993. „Lietuvių XIX a. antrosios – XX a. pirmosios pusės įkapės“, in: *Lietuvos istorijos metraštis. 1991 metai*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, p. 58–72.
- Vaitkevičienė Daiva 2019. „‘Neduok, Dieve, svetur kaulus padėti’: Sibiro tremtinių palaikų sugrąžinimas į tėvynę“, *Būdas*, nr. 5, p. 14–31.
- Vaitkevičienė Daiva, Vaitkevičius Vykintas 1998. „Mirtis, laidotuvės, atminai“, *Tautosakos darbai*, t. 9 (16), p. 204–261.
- Valotkienė Šarūnė 2019. *I–XVI a. laidosena Žemaitijoje: įkapės ir jų dėjimo paprotys*: daktaro disertacija, Vilnius: Vilniaus universitetas.
- Vyšniauskaitė Angelė 1964. „Šeima ir visuomeninis gyvenimas“, in: *Lietuvių etnografijos bruožai*, Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, p. 437–526.
- Vyšniauskaitė Angelė 1995. „Šeimos papročiai“, in: Angelė Vyšniauskaitė, Petras Kalnius, Rasa Paukštutytė, *Lietuvių šeima ir papročiai*, Vilnius: Mintis, p. 271–461.
- Vyšniauskaitė Angelė 2002. „Šeimos papročiai“, in: *Lydos krašto lietuviai*, t. 1, Kaunas: Poligrafija ir informatika, p. 322–332.
- Аўсейчык У. Я. 2015. «‘Прыватная’ (індыўдуальная) памінальная абраднасць беларусаў Падзвіння (па матэрыялах канца XX – пачатку XXI стагоддзяў)», *Вестник Полоцкого государственного университета*, (серия А: Гуманитарные науки), № 9, p. 31–37.
- Валенцова М. М. 2002. «Полесская традиция о сновидениях», in: *Сны и видения в народной культуре*, Москва: Российский государственный гуманитарный университет.
- Овсейчик В. Е. 2021. «Погребальная обрядность белорусского сельского населения Подвинья на современном этапе», *Этнография*, № 2 (12), p. 52–71.

Седакова Ольга 2004. *Поэтика обряда. Погребальная обрядность восточных и южных славян*, Москва: Индрик.

Dreams of Care and Consolation: Reflections of the Funeral Rites in the Dream Narratives

VITA IVANAUSKAITĖ - ŠEIBUTIENĖ

S u m m a r y

Keywords: dream narrative, death, funeral rites, grave goods, shoes of the deceased.

The departed, their visits, requests, and warnings constitute the main theme in the dream narratives by the Lithuanians and other peoples. The article focuses on the relationship between folkloric dream narratives and ancient funeral rites.

The research sources include oneiric narratives by the Lithuanians and their neighboring Slavic peoples recorded from the end of the 19th to the beginning of the 21st century. Ethnographic accounts of ancient funeral ceremonies and funeral laments are also employed.

For a more thorough investigation, several oneiric motives undoubtedly related to the funeral rites have been selected, including taboos on inviting the deceased to appear in relatives' dreams and advice for mothers not to weep excessively and not to mourn their departed children too much. Some recorded narratives depict the departed children appearing in dreams and begging not to cry for them so much, because they are drowning in tears, are soaking wet, or have difficulties with carrying vessels overflowing with their mother's tears.

Another especially popular motive in the dream narratives is the requests from the deceased to "give back" some things that belong to them, or certain missing grave goods, e.g. shoes. The ethnographic funeral accounts from the 19th century repeatedly state the requirement for the deceased to be buried wearing shoes. If the shoes cannot be put on, they have to be placed inside the coffin. This ritual requirement finds its peculiar reflection in the dream narratives depicting the deceased appearing barefoot in dreams and demanding to "give back the shoes". In order to fulfill this request, relatives of the departed person "send over" the missing shoes by burying them into the grave separately or by placing them into the coffin with another deceased. This particular focus on the shoes of the departed in the traditional culture (including the dream narratives) results from the notion of *death as a journey*.

Dream narratives are regarded in this study as an inherent part of the set of funeral rites. The author maintains that the narratives depicting the deceased manifesting in dreams and requesting that some things are returned to them, or begging relatives to stop weeping and mourning, in fact testify that some rituals have not been performed in full or have been performed improperly, thus thwarting the clear separation of the deceased from the world of the living. In turn, responses of the dreamers that are also described in these narratives embody a symbolic continuation of the ritual until it is finally completed.

Gauta 2022-01-04